

DOBROVITS MIHÁLY

BUYRUQ

Egy ótörök tisztségnév anatómiája

Napjaink egyik igen örvendetes ténye, hogy megsokszorozódott a régi, belső-ázsiai, török nyelvű birodalmak történelme iránti érdeklődés. Jeles kutatók számos műve áll ma már az érdeklődők rendelkezésére. A kérdések szövetén azonban még így is akad megannyi elvarratlan szál. Ezek egyike az, amelyik a *buyruq* tisztségnév értelmezése körül húzódik.

E tisztségnév részletes körüljárására utoljára Györffy György szánta rá magát, aki a – nyögér szavunkban is megőrződött – mongol kori *nökör* 'társ, barát' > 'katonai kísérető' régi török analogonját, s egyben úr szavunk egy lehetséges etimonját látta benne. Olyan kíséretet tehát, melynek a kagán melletti szerepe az uralkodói akarat feltétlen kiszolgálása volt, szemben a kagáni hatalom alatt álló, de a hagyományos törzsi rendet képviselő bégek (*bäg*) rétegével. Véleménye szerint a kagánnak (*qaγan*) és kíséretének (*buyruq*) a bégek fölé emelkedésével jelenik meg a törzsszövetség állammá válása.¹ E gondolat továbbértelmezését jelenti Vásáry István véleménye, aki az „igazi közhatalom” létrejöttének valós, de ki nem teljesedett lehetőségét látta a „kagán közvetlen kíséretének kialakulásában”.² A francia René Giraud úgy fogalmazta meg ugyanezt, hogy a türk előkelőségek között a *buyruq* tisztsége bizonyosan előrébb való mint a bégeké, és ez utóbbiak a birodalom nehezebben kezelhető, a uralkodó hatalmához kevésbé hű, s öt időnként – az európai középkor nagy hűbéruraihoz hasonlíthatóan – elárulni is képes nagyurak voltak.³

E vélemények megjelenése előtt a kérdésben már mások is állást foglaltak. Vilhelm Thomsen, az orchoni rovásírást 1893-ban megfejtő dán tudós akként, hogy türkök társadalma szerkezetében arisztokratikus, a bégek (nemesség) és a köznép szigorú elhatárolásán alapuló társadalom volt, s a *buyruq* a magasabb tisztségviselők gyűjtőneve

¹ GYÖRFFY, GY.: „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II”, *Századok* 98 (1958), 592–641; Uő.: „Die Rolle des *buyruk* in der alttürkischen Gesellschaft”, *Acta Orientalia Hungarica* 11 (1960), 169–179; Uő.: „Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez”, in: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest 1997.

² VÁSÁRY I.: „Ország és nép a türköknél”, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F., Budapest 1983, 203.

³ GIRAUD, R.: *L'Empire des Turcs célestes, les régnes d'Elterich, Qapghan et Bilgü (680–734), Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Paris 1960, 83.

volt.⁴ Ez a vélemény összecseng Barthold orosz akadémikusával, aki szerint a türk nemesség három kategóriára oszlott: *šadapüt, tarqan* és *buyruq*, s e három osztály közös, összefoglaló neve volt a bég (*bäg*). A *buyruq* e három kategórián belül az uralkodói akarat legközvetlenebb képviselője, akit e minőségében még az arisztokrácia többi részével is szembeállítanak az orchoni feliratok. A *buyruq*-nemesség egyes tagjai, *ič* [belső] *buyruq* címet viselve az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodtak.⁵ Más irányban indult el a szovjet Bernštam, aki bírói tisztséget látott benne.⁶ Ehhez hasonló ötlettel később, 1985-ben, az akkor Szegeden diákoskodó Márton Alfréd is előállt. Véleménye szerint az ótörök *buyruq* tisztségnév bíró szavunk etimója, s viselői egyfajta kormányzói, helytartói funkciót töltöttek be. Későbbiekben álláspontja már módosult. Utoljára amellet tette le a garast, hogy a *buyruq* nem lehetett sem a kagán kísérete, mint ahogy úr szavunk etimója sem, továbbá a főhivatalnokok csoportjának általános megnevezése sem, lévén, hogy mellette még felsorolnak olyan egyéb, jelentős tisztségeket, mint például a *tarqan*, a *sāñün*, az *inal*.⁷ Adósunk marad azonban annak bemutatásával, hogy ebben az esetben mi lehetett a funkciójuk.

A nemzetközi altajisztika egyik nagy „másként gondolkodója”, a német Gerhard Doerfer egy harmadik, az előzőektől gyökeresen eltérő elképzelés mellett tört lándzsát. Véleménye szerint a *buyruq* nem egy csoport, hanem csak egy adott tisztségviselő címe. Ő a birodalom udvari igazgatásának élén áll, alatta szolgáló beosztottjai az *ügä* címet viselték. E mellett a kagáni udvar élén álló *buyruq* mellett egyéb, a birodalmak életében nagy szerepet játszó vezető mellett is kereshetünk ilyenféle udvarmestereket. A *buyruq* maga is bég, hiszen Doerfer szerint e cím egyszerre jelölné a törzsek saját főnökeit és a tisztségviselőket.⁸

E három véleménycsoport három markáns, egymástól jól elkülönülő, összevegyíthetetlen álláspontot fejez ki. Ami mögöttük áll, az nyilvánvalóan képviselőik őszintén vallott felfogása a türk birodalom, illetve tágabb értelemben a 6–9. századi Belső-Ázsia török nyelvű birodalmainak belső rendjéről. Mégis, ha csak az ő állásfoglalásait ismernénk, aligha hihetnénk el, hogy ugyanarról beszélnek.

Giraud, Györffy, Vásáry és elődeik érdeklődése a második keleti türk kaganátus (682–742) egy jelenségére, nevezetesen a kagáni kíséretnek tartható *buyruq* és a törzsi arisztokrácia szerepét vivő bégek viszonyára, s ennek tükrében az államiság esetleges

⁴ THOMSEN, V.: „Altürkischen Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und Einleitung”, *Zeitschrift der deutschen morgenländischer Gesellschaft* 78 (1924/25), 130.

⁵ BARTHOLD, V.: „Die Historische Bedeutung der altürkischen Inschriften”, in W. Radloff: *Die altürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Sankt-Petersburg 1897, 6, 16–17.

⁶ BERNŠTAM, A.: *Social'no-ekonomičeskij stroj orhono- jenisejskih tjurok, VI–VIII vekov, Vostočno- tjurkskij kaganat i kyrgyzy*, Moskva–Leningrad 1946, 113.

⁷ MÁRTON A.: „A katonai kíséret és az ótörök *bujruk* tisztségnév viszonya a koraközépkori steppén”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* 106 (1998), 39–45.

⁸ DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963–1969, II., 363–365.

megjelenésére terjed ki. Bernštam és Márton dolgozatai már tágabb körökben mozognak. Figyelembe veszik a türkök birodalmával kortárs, illetve azt követő belső-ázsiai birodalmak, az ujugurok és a kirgizek hagyatékát is. Sőt, Márton Alfréd 840, az ujugur nagyhatalom bukása után egészen a kelet-turkesztáni hazájukig követte az ujugurok emlékeit. Doerfer, aki egy nagylélegzetű lexikográfiai mű címszavaiként kezeli e tételeket, a türk címrendszer általa rekonstruálni vélt belső logikáját követve állítja, amit állít.

Az előbbieken megismert álláspontokban azonban van valami közös is. Mind a három esetben világos, hogy képviselőik a *buyruq* tisztségnévnek csak egyetlen lehetséges magyarázatát kívánják elének tárni. Azaz eleve elvetik, hogy e tisztségnév tartalma, a történelmi idő változásával módosulhatott. Az első csoportban összegyűjtött álláspontok esetében ez magától értetődik. Érdeklődésük nem arra vonatkozik, hogy miképp alakult a *buyruq* tisztségnév karrierje önmagában, hanem arra, mit jelenthetett egy adott történelmi környezetben. Nehezebben tudunk azonban megbarátkozni e szemlélettel a másik két véleménycsoport esetében.

Ezekből ugyanis egyszerűen hiányzik a történelmi tér és idő szemléltetése. De vajon mi okozta ezt? A tudománytörténet két magyarázattal szolgálhat. Egyfelől a minket közelebről érdeklő forrásanyag nyelvemléki feldolgozásának és elsődleges értelmezésének feladatát nyelvészek látták el. Eltekintve az Oszmán Birodalom történelmének kutatásától, a turkológia Nyugaton kifejezetten nyelvészeti, filológiai diszciplína volt, s lényegében máig az is maradt. Másfelől, az európai történet szemlélet is hajlamos volt a belső-ázsiai nomádok történelmét valamiféle monoton, csak eseménytörténetében, s nem lényegében változó folyamatnak látni. Olyasvalaminek, amelynek a velejét az ősköztől maradt szokások vallásos tisztelete jelenti.⁹ Ennek alapjául pedig a nomád nagyállattartás szélsőségesen autarch és a növekedés lehetőségét belső törvényszerűségeiből következően kizáró, egyfajta „hiánygazdaságként” működő rendszere szolgál.¹⁰

Bár e megállapítások kétségtelen igazságok hordozói, axiomatikus alkalmazásuk félrevezető lehet. A nomád világ belső történéseinek feltárása helyett éppen az esetleges, egyedi, rövid távú folyamatok figyelmen kívül hagyásához vezethet. Esetünkben ez be is következett. Az általunk áttekintett három véleménycsoport között megfigyelhető éles ellentét ugyanis csak látszólagos. Egyszerűen azért, mivel az általuk elemzett adatok nem ugyanarra a helyre és időre vonatkoznak. Látni fogjuk, hogy az idők folyamán a *buyruq* tisztségnév számos funkciót jelölt. Így nem adható egyetlen válasz arra a kérdésre, hogy mi volt viselőjének feladata. Megteheti viszont a kutatás, hogy az egyes forráshelyek, illetve forráscsoportok gondos elemzése során megvizsgálja, hogy mit jelentett a *buyruq* tisztségnév az adott környezetben, s ennek megismerése után teszi fel az immár helyesen megválasztott kérdést: Milyen változások érzékelhetők

⁹ ALFÖLDI A.: „A kettős királyság a nomádoknál, 2. közlemény”, in DOMANOVSKY S. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. okt. 7.* Budapest 1933, 29.

¹⁰ VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, Budapest 1993, 17–22.

a *buyruq* tisztségnév használatában, az általunk vizsgált források tükrében? Ha a megfelelő háttér ismerete is rendelkezésünkre áll, akkor kérdésünkre megnyugtató feleletet kaphatunk. Mielőtt közvetlenül a források elemzéséhez látnánk, célszerű lesz a legelőbb az elsődlegesen fontos török nyelvűeket közelebbről is szemügyre venni.

A *buyruq* tisztségnév alapja a török *buyur-* 'parancsol' ige. Az ebből képzett *buyruq* jelentése: 'commanded (to do something)'.¹¹ A szót Kāšyarī *biruq* formában is feljegyzi,¹² s ez – a kínai forrásokból is rekonstruálható¹³ – alak valóban lehetne a magyar bíró őse.¹⁴ Az ótörök *-q/k* deverbális nomenképző egyaránt képezhet főnevet és melléknevet. Főnévképzőként a *-γ/g*-hez hasonlóan az ige (általában passzív) eredményét rögzíti. Melléknévképzőként egyértelműen ez a funkciója.¹⁵

A *buyruq* közszókénti jelentése tehát sem címre (konkrét funkció), sem rangra (tekintély) nem utal. Mindössze a parancsba foglaltság tényét rögzíti. Még nyilvánvalóbbá válik ez, ha tudjuk, hogy a szó modern nyelvekbeli megfelelői a 'parancsolat' jelentést hordozzák.¹⁶ Csak találmra kiemelt példákkal:

karaim: (*buyruk, buyruḡ, buyuruq, buyuruḡ* alakokban is!) 'prikaz, prikazanije, rasporjažanije polecenije, rozkaz, pozporjađenje';¹⁷ török: (*buyuruq* forma is é!) 'A command, a decree';¹⁸ modern ujur 'povelénije, rasporjaženije; pri-

¹¹ CLAUSON, G.: *An Ethymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, 387.

¹² „*biruq ismu r-raḡuli l-ladī yunzilu l-akābirata fī marātibihim ʿinda l-malik waʿasluhu buyruq wamaʿnāhu l-amru liʿannahu yaʿmuruhum bidālika*” [„*biruq* annak a férfinak a megnevezése, aki az országnagyokat rendjük szerint leülteti a király előtt, s az eredeti formája *buyruq* és a jelentése az, hogy parancs, mivel ő parancsol nekik ebben a dologban.”] MAHMŪD AL-KĀŠĠARĪ: *Dīwānu luyati t-turk* (kiad.: KİLİSLİ RİFʿAT EFENDİ, Dāru l-ḡilāfeti l-ʿaliye, 1333 [Istanbul 1915]), I. 316; 'Oberhof-meister' BROCKELMANN, K.: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarīs Dīwān luyat at turk*, „Bibliotheca Orientalis Hungarica I.”, Budapest 1928, 36.

¹³ HAMILTON, J. R.: *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties, d'après les documents chinois*, „Bibliothèque de l'Institut des Hautes études chinoises, 10.”, Paris 1955, 150. Hamilton feltételezése, ami szerint a *buyruq* és a *biruq* két önálló és egymástól független cím, nem állja meg a helyét.

¹⁴ A török *buyur-* és a magyar bír igék összevetését már megtette a néhai Mándoki Kongur István, vö.: MANDOKI KONGUR, I.: „Two Hungarian verbs of Turkic origin”, *Acta Orientalia Hungarica* 33 (1979), 291–295.

¹⁵ GABAIN, A. VON: *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, § 127, 149.

¹⁶ 'order, command', CLAUSON, *Etymological Dictionary*, 387.

¹⁷ BASKAKOV, N. A. – SZAPSZAL, S. M. – ZAJĄCZKOWSKI, A. (szerk.): *Karaimsko-Russko-Pol'skij slovar'*, Moskva 1974, 137b-138a).

¹⁸ REDHOUSE, J. W.: *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890 (reprint: İstanbul, 1978), 427a; *Türkçe Sözlük I–II*, Ankara 1988, I. 234a.

káz';¹⁹ üzbég: 'prikáz, prikazánije; rasporjažénije, predpisanije'.²⁰ A tatárban ugyanehhez a jelentéscsoporthoz a *boyiriq* (< *buyuruq*) hangalak társul.²¹

Felmerülhet az a lehetőség is, hogy netán egyszerű népetimológiával állunk szemben. Erre utalhatna az a körülmény, hogy a tisztségnév etimonjának tartott *buyur-* ige hiányzik az ótörök rovásfeliratokról. Ez viszont, nyelvemléki anyagról lévén szó, nem lehet *argumentum ex silentio* amellett, hogy hiányzott a korszak török nyelvjárásából. Továbbá figyelembe veendő az is, hogy a 11. század törökül beszélői számára már egyértelműen rögzült a *buyruq* és a *buyur-* ige közti kapcsolat. Ebben a kérdésben tehát egyértelműen állást foglalni nem tudunk.

Látható, hogy a *buyruq* nem általában, hanem csak adott környezetben vált tisztségnévvé. Ezt a környezetet könnyen meghatározhatjuk: A legkorábbi forráshelyek, a Kül tegin felirat (732) és a Bilge kagán felirat (734) alapján megállapítható, hogy a *buyruq* tisztségnév mindenképp ismert volt a második keleti-türk kaganátusban, illetve szintén igazolhatóan ismerte és használta a keleti türkök hatalmát megdőntő ujgur kaganátus is (745–840). E két birodalom törzsterülete ugyanott, az Orchon és Szelenga folyók mentén, illetve a Hangaj-hegyégben (*Ötüken yiš*) helyezkedett el. Fennhatóságuk, idővel változó kiterjedéssel, a mai Külső- és Belső-Mongóliára, továbbá a Turfán-mélyedés környékére terjedt ki. Használták továbbá e címet a birodalom kanszui (1028-ig) és turkesztáni (856–1283/4?) utóállamaiban is. Szerepel hotáni feljegyzésekben. Ismert volt a karachanidák birodalmában. Ezt a birodalmat 754 után, az addigi nyugati türk (702. után *türgeš*) kaganátus helyén alapították a benyomuló karluk törzsek. Területe a Balhas tó déli oldalától, azaz a Szemirecsje (Dzsetiszu) vidékétől húzódott délnyugatra, magában foglalva Kásgar és 972 után Hotán vidékét. 999 után pedig Transzoxániát is, Buharával együtt. A 955 után iszlamizált birodalom 1041 után két részre vált szét. A változatos sorsú dinasztia keleti ága 1210 után, míg a nyugati 1221 után veszítette el – a mongol kor előjátékaiban – hatalmát. Valószínű, hogy a *buyruq* címet ismerték a 10. sz. közepi volgai bolgárok is.

Nincs egykorú, belső forrásokban feljegyezve a *buyruq* tisztségnév a régi, egységes türk kaganátus (552–581) és a nyugati türk kaganátus történelme kapcsán. Csak az orchoni feliratok utalásaiból következtethetünk e birodalmakbeli meglétére.

A mongol kort közvetlenül megelőző, 12–13. századi belső-ázsiai történelemben számos kisebb, már mongol nyelvű, a kereit, a tatár és a najman törzsszövetségbe tartozó részes uralkodót címeznek e címmel.

Az idézhető forráshelyek két párhuzamos feliratról, a Kül tegin és a Bilge kagán (*Bilgä qaγan*) feliratokról származnak. Az előbbi sztéléjét 732, míg a kagánét 734–5. folyamán állították a helyére. Tekintve, hogy a két szöveg jelentős részt azonos, így

¹⁹ NADŽIB, E. N. – RAHIMOV, T. R. (szerk.): *Ujgursko-russkij slovar'*, Moskva 1968, 223b.

²⁰ AKOBIROV, S. F. – MIHAJLOV, G. N. (szerk.): *Uzbeksko-russkij slovar'*, Taškent 1988, 82a; *Ūzbek tilining izohli luqati* [Az üzbég nyelv értelmező szótára] I–II, Moskva 1981, I. 147a-b.

²¹ *Tatar telenej aqlatmaly süzlege* [A tatár nyelv értelmező szótára] Kazan 1977–1981, I. 173b.

datálásul a 732–4 évet adva, ugyanazon forrás két változataként kezelhetjük őket.²² A türkök hagyatékeként maradt ránk még három forrás, Tonjukuk felirata (716 után?),²³ az ongini felirat²⁴ és az ikhe khusotui (Küli Čor) felirat (732 után). Ezekon azonban a *buyruq* cím nem szerepel. E feliratok mindegyike valamely sírkomplexum része.

A feliratokon *buyruq* a kagán közvetlen környezetének tagjaként mutatkozik be. Az orchoni feliratokon a kagánéhoz hasonló kvalitásokat, bölcsességet és hősiességet vár-

²² A két szöveg korrelációira ld. TEKIN, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic* „Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 69.”, Bloomington – The Hague 1968, 239–242. és HOVDHAUGEN, E.: „The relationship between the two Orkhon inscriptions”, *Acta Orientalia* 36 [1974], 55–82. Ha az értelmezést nem gátolja, akkor a II. felirat esetleges eltéréseit nem jelzem külön (pl. I. E 5. *olurmis* = II. E 6. *olurmiš*). A II. felirat átemelt részeit – a kiemelés megszakítása nélkül – szögletes zárójel jelzi. A kiemelést megszakító szögletes zárójel pedig az esetleges kiadói betoldások jele. Az átírást normalizáltam és a modern olvasatokhoz alakítottam. A hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetését elhagytam. A különféle kiadások eltérő tagolásaira ld.: DOBROVITS M.: „Az avar kérdés és az *apar* népnév az orchoni feliratokon”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Márton A., Budapest 2001, 90 (jegyzetben).

²³ A Tonjukuk sírfeliratának nincs egyértelmű datálása. Clauson szerint a szöveg megfogalmazása valószínűleg későbbi, mint 716, azaz a Bilge kagán trónralépte, azonban 710–711. utáni eseményeket nem említ. Maga a felirat Tonjukuk síremlékének része; leírását ld. AALTO, P. – RAMSTEDT, G. J. – GRANÖ, J. G.: „Materialen zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60 (1958), 5, így szerzőjének talán 725. utánra valószínűsíthető halála előtt aligha kerülhetett a jelenlegi helyére (CLAUSON, G.: „Some notes on the Inscription of Toñuquq”, in *Studia Turcica* „Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.”, [ed.] Ligeti, L., [Budapest 1971], 131–132). Clauson másik, filológiai megjegyzése, miszerint az általa 732. utánra datált ongini felirat szerzője már ismeri és követi Tonjukuk feliratának stílusát („The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1957, 176.) nem ad egyértelmű *terminus ante quem*-et. A török O. F. Sertkaya a Tonjukuk felirata és az orchoni feliratok közötti párhuzamokat elemezve jutott arra a feltételezésre, miszerint Tonjukuk felirata válasz lenne az orchoni feliratokra, tehát azok *utánra* datálendő („Bilge Tonyukuk’un äbidelerinin tarihlendirilmesii üzerine”, in *Uö: Göktürk tarihinin meseleleri*, [Ankara 1995], 113–128).

²⁴ Clauson datálásával szemben (ld. az előző jegyzetet!) felhozhatjuk, hogy a felirat Clauson kiadása szerinti 4. (TEKIN, *A Grammar...* szerinti F4.) sorában a *qapγan elteris qayan eline qilintim* [„Qapγan (691–716) és Elteris (682–691) kagánok uralma alatt születtem.”] kifejezés áll, melyben az uralkodók sorrendjét fordítva adják meg. A 11. (TEKIN, *A Grammar*, R3.) sorban pedig a *täγri bilgä qayanqa adriłmalim, azmalim* [„Ne hagyjuk el a Tengri (734–742) és a Bilge (716–734) kagánokat!.”]. kifejezés áll. Clauson fordítási kísérlete, amely szerint „sacred Bilge Kaγan” lenne olvasandó – erőltetett, s nem illik a korszak hagyományaiába. A 734. év tehát legfeljebb a *terminus post quem* szerepét játszhatja. Még árulkodóbb, hogy a felirat rendszeresen az uigur kagánoknak kijáró *täγrikän* (tkp. ’isteni feltség’) címmel emlékezik meg a türk kagánokról. A 734. utáni években egyébként még egy közvetlenül az Elteris kagán trónra léptekor, azaz 682-ben született személy sem lehetett több, mint ötvenkét-ötvenhárom éves.

nak el tőle.²⁵ A nemzeti arisztokrácia (*bäg*) és a törzsszövetség (*bodun*) tagjaival szemben, őket az uralkodó családjával és a decimális rendszert képviselő *šadapit*okkal említik együtt.²⁶ Ebből az következik, hogy a *buyruq* hatalma és társadalmi állása közvetlenül a kagán környezetében elfoglalt helyétől függött. A feliratok szóhasználatát követve, a kagán által létrehozott *el* (birodalom) s nem a hagyományos keretek között egzisztáló *bodun* tagjaiként léteztek.²⁷

²⁵ I. E 3. (II. E 4.) – I. E 5–6. (II. E 6.): *bilgü qayan ärmis, alp qayan ärmis, buyruqı yimä bilgü ermis ärinç, alp ärmis erinç, bägläri yimä, boduni yimä tüz ärmis [...] biligsiz qayan olurmis ärinç, yablaq qayan olurmis ärinç, buyruqı yimä biligsiz [ärmis] ärinç yablaq ärmis ärinç.* [„Bölcs kagánok voltak, hős kagánok voltak. Bujrukjaik is bölcssek voltak, hősök voltak. Bégeik is, népeik is egyetértésben éltek. Nem uralkodtak bölcs kagánok módjára, nem uralkodtak jó kagánok módjára. Bujrukjaik is tudatlanok voltak, gonoszak voltak.”] A Kül tegin felirat magyar fordítását ld. KAKUK Zs.: „Kül tegin felirata”, in *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk. Györffy Gy. Budapest 1975², 57–75. A fordítók közül Thomsen a *buyruq* címet a francia 'officier' szóval adta vissza, míg Kakuk Zs. fordítatlanul hagyta benne a magyar szövegben. Az autoritással rendelkező fordítások közül Malov az orosz nyelv rugalmasságát kihasználva, az idézőjelbe tett „prikaznye” szóval fordítja; mely szó képzését tekintve a *buyruq* pontos tükörképe, s 1917. előtt a kishivatalnokság jelölésére volt használatos: MALOV, S. E.: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennonsti, Teksti i issledovanija*, Moszkva – Leningrad 1951, 36. A török Talât Tekin angol nyelvű kiadásában fenntartotta az eredeti ötörök adatot (*A Grammar*, 264.) míg húsz évvel későbbi török nyelvű munkájában a 'parancsnok' jelentésű 'kumandan' (< fr. commandant) szóval fordította: TEKIN, T.: *Orhon yazıtları*, Ankara 1988, 9, 37, 39. Valamennyi fordító többes számúnak érti a *buyruq* szót. Ugyanebben az értelemben folytatódik a szöveg hely általunk most tovább már nem idézett második része: *bägläri boduni tüzisiz ücün...* („A bégek és a nép viszálya miatt...”), továbbá a kínai ármány okán pusztult el ugyanis az első keleti türk kaganátus (581–630).

²⁶ I. S 1–2. (II. N 1.): *täñritäg täñridä bolmiş türk bilgü qayan bu ödkä olurtım, sabümin tükäiti esidgil, ulayu iniyägünim oylanım biriki oyušım bodunım, biriyü šadapit bäglär, yiriya tarqat buyruq bäglär otuz... toquz oyuz bägläri bodunı bu sabümin edgüti esid qatıydı tınla* [„Én, az Ég- Istenhez hasonló, az Égtől született türk Bilge kagán ebben az időben uralkodtam. Szavaimat hallgassátok végig először ti, fiatalabb testvéreim és fiaim, s veletek együtt minden nemzetségem és népem. Jobbra ti, sadapit bégek, balra ti, tarkanak és bujuk bégek, harminc tatárok..., toquz oguzok bégjei és népe, szavaimat jól halljátok meg, erősen figyeljétek!”] Thomsen kiegészítését bírálta Czeglédy Károly, aki szerint *otuz türk* a helyes olvasat: CZEGLÉDY K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 59 (1963), 456–461; angolul: „On the numerical composition of the ancient Turkish tribal confederations”, *Acta Orientalia Hungarica* 25 (1972) 275–281. A *šadapit* címre ld. BOMBACI, A.: „On the Ancient Turkish Title Šadapit”, *Ural-Altäische Jahrbücher* 48 (1974), 32–48.

²⁷ A *bodun* kifejezés legáltalánosabb jelentése: 'nép'. Vö.: I E 4. (II. E 4–5.): [a birodalomalapító kagánok temetésére:] *öñrä kün toysıqda bökli, čölig il, tabyač, tüpüt, apar, purım, qır-qız, üč qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabı, bunča bodun kelipän sıytamis, yoylamis* [„Eljöttek a gyászoló és jajveszékélő népek: keletről a napkeleten lakó távoli bökli nép, a kínai, tibeti, apar, bizánci, kirgiz, három kurikan, harminc tatár, kitaj és tatabı nép, mindnyájan halotti tort ülteek és siratták őket!” KAKUK, i. m. 60, 62.] Más, a nomád birodalmakon belüli funkciói:

Az ujjur kaganátus (745–840) korszakának számos rovásírásos felirat őrzi emlékét. Számunkra az alábbiak a legfontosabbak: A Moyon-čur (747–759) nevében fia, Idikän Bögü, az ujjur birodalmat a manichaeizmusra áttérítő (763) leendő Bögü kagán (759–779) által emeltetett terhin-goli felirat (753 k.)²⁸ és teszi felirat (761–762 k.)²⁹ E két felirat szövege és létrejöttük körülményei szoros közelséget mutatnak mind egymással, mind pedig a sine-uszui (760–1) és a szevreji rovásfelirattal.³⁰ E feliratok fő témája az ujjur hatalom létrejötte és legitimitása. Szövegeik szerkesztését tekintve pedig a türk feliratok közül a Tonjukuk feliratával valamint a Kül tegin és a Bilge kagán felirataival mutatnak párhuzamot.

Az ujjur birodalom hagyatéka még az a két kisebb, egy-egy előkelő emlékezetére állított sírfelirat, a datálatlan szudzsi,³¹ és a kiadója, M. Šinexüü által 840-re, az ujjur kaganátus bukásának évére datált, de leírásában olvasatában és értelmezésében számos kétséget ébresztő karabalgaszuni kisebb felirat. Kiadója szerint e feliratot az egykori ujjur főváros romjaitól nem messze, a Dzsarantai (Dzsirmantai) folyó partján fedezték

A birodalommal (*el*)'törzsszövetség > azonos kagánt elismerő törzsek szövetsége > nép' („... un ensemble de tribus...” s innen: „... l'ensemble des tribus rassemblées sous l'autorité d'un même qaghan. Il exprime si l'on veut, une réalité matérielle, celle d'un nombre plus ou moins grand d'individus, groupés en tribus d'abord, en *peuple* ensuite. *El* exprime le pouvoir politique qui les régit, l'administration, l'Etat organisé.”, GIRAUD *i. m.* 68–70. Szűcs Jenő 1970-ből származó, de teljes egészében csak két évtized múltán megjelentetett gondolatmenete szerint: „A nomád társadalom tagja számára a primitív »Mi-csoportokon« (nagycsalád, nemzetség, törzs) túl a »nép« (*bodun*) a törzsszövetséget jelentette. Az ahhoz való tartozás és a birodalom (*el*) iránti lojalitás a csoport-lojalitások két különmemű válfaja.”, SZÜCS J.: „Gentilizmus”, A barbár etnikai tudat kérdése, (A középkori nemzeti tudat prehistorikum), in Uő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, szerk. Zimonyi I., Szeged 1992, 208. Másképpen fogja fel a viszonyt A. Bernštam, aki az általa törzsszövetségnek értett *el* kifejezést a törzsenként szervezett köznéppel (*qara bodun*) szembeállítva, abba csak a nemzeti arisztokráciát számítja bele: BERNŠTAM, *i. m.* 102. Eképpen a nemzeti arisztokrácia mintegy összekötő szerepet játszik a köznép és a birodalom között.

²⁸ KLYASHTORNY, S. G.: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica*, 36 (1982), 335–366; TEKIN, T.: „The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica* 37 (1983), 43–68.

²⁹ KLYASHTORNY, S. G.: „The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan”, *Acta Orientalia Hungarica* 39 (1985), 152; Kjaštornyj kiadását számos helyütt pontosítja: TEKIN, T.: „Nine notes on the Tes Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica* 42 (1988), 111–118. Az angol nyelvű kiadás kicsit bővebb orosz eredetijét ld. KLJAŠTORNYJ, S. G.: „Nadpis' ujjurskogo Bjogju [Bögü]-kagana v severo-zapadnoj Mongolii”, in *Central'naja Azija, novyje pamjatniki pis'mennosti isskustva*, Moszka 1987, 19–37.

³⁰ A sine-uszui felirat kiadásait ld.: RAMSTEDT, G. J.: „Zwei uigurische runeninschriften in de Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30, 3 (1913–1918), és MALOV, S. E.: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moszka – Leningrád 1959, 30–44. A sine-uszui felirat és a terhin-goli felirat szövegszerű párhuzamait ld. KLYASHTORNY: „The Terkhin”, 339–340.

³¹ RAMSTEDT, *i. m.* 4–5.

fel, még 1973-ban.³² A feliraton Šinexüü szerint az A-shih-na ház totemállata látható. Mindkét felirat egy-egy, a *buyruq* tisztséget viselt személy emlékét őrzi. Ráadásul úgy, hogy egyikük sem az uralkodó környezetében szolgált. A kisebbik karabalgaszuni felirat szövege egy *qunčuy buyruqı* emlékét őrzi. Ez azért is különös, mert a kínai eredetű, kínai hercegnőt, illetve kínai hercegnői ranggal felruházott asszonyt jelentő *qunčuy* (<*kung-chu*) tisztséget főként a jenyiszeji kirgiz feliratokon említik. A szöveg stílusa is inkább a jenyiszeji kirgiz epítáfiumokéra emlékeztet.³³

Ami a szudzsi feliratot illeti, annak intitolációjában olvashatunk egy *buyruqról*. Ő egy *Qutluy baya tarqan* belső *buyruqja* volt, saját címén *boyla qutluy yaryan*, neve szerint *Yaylaqar qan ata*.³⁴ Ő maga is kellően gazdag és híres embernek tartotta magát. Ez lehetne az egyetlen forrásunk, amely legalább közvetve alátámaszthatná Bernštam feltételezését arról, hogy a *buyruq* bírói méltóság volt. A *yaryan* szó ugyanis a későbbi ujjur szövegekben ilyen jelentéssel is bír.³⁵ Ennél is fontosabb, hogy ez az első eset, amikor a *buyruq* és az *ügä* párhuzamos említésétől hallunk. A kelet-turkesztáni ujjur emlékek egyik legérdekesebbjén, a feliratos cövekeken éppen ezt láthatjuk majd. A *buyruq* tisztségnevet a török nyelvű források három formában közlik: A türkök között az egyszerű *buyruq* említésen kívül ismert volt az *ič* [belső] *buyruq* tisztsége, amelyet – a Bilge kagán feliratának egy helye (II. S 14.) szerint – valószínűleg csak egy személy töltött be. A terhin-goli feliraton azonban már hatvan *ič buyruq* szerepel, akiket egy *bilgä tay sänün* vezetett.³⁶ A türkökétől számos, lényeges vonásban eltérő ujjur hagyományban a *buyruq* és az *ič buyruq* említései mellett megjelent az *uluy* [nagy] *buyruq* kifejezés is.³⁷ A terhin-goli feliraton számuk kilenc, s ez arra enged következtetni, hogy valószínűleg a *toquz oyuz* törzsszövetség törzseivel függhetett össze a feladatuk. A ke-

³² ŠINEXÜÜ, M.: „Novyj pamjatnik runi eskoj pis’ mennosti ujjurskogo Karabalgasuna”, in *Olon ulsiin mongolč erdemtniy III Ix Xural/Tretij meždunarodnyj kongres mongolovedov/The Third International Congress of Mongolists*, ed. Š. Bira, Ulánbátor 1979, III, 301–305.

³³ *qunči* [=qunčuy] 2. *buyquqı* [buyruqı] ärtim 3. *öhtünig titr* 4. *ätdim kidinig* 5. *itärür ärtim* 6. *kök täjridä qutım yuyqa* 7. *bolti yayız* 9. *yerdä yolım* 10. *qısyä bolti* 11. *tägmäkü bolti* 12. *buqa oylım atı* ŠINEXÜÜ, i. m. 302. A felirat fotográfiáját (rajta a totemállattal), leírását és mongol fordítását közli még BOLD, L.: *BNMAU-iin nutagdahi hadnii bičees* Ulaanbaatar 1990, 126–128; a rovásfírásos szöveget, átírását és mongol fordítását, valamint a felirat rajzát közli BOLD L.: *Orhon bičgiyn dursgal II*. Ulaanbaatar 2000, 248–252; a felirat új pacskolata alapjáni átbetűzését ld.: MORIYASU, T. – OCHIR, A.: *Tokketsu, Uyghuru, Mongoru Teikoku jidai-no hibun oyobi iseki-ni kansururu rekishigaku, bunkengaku chōsa*, Osaka 1999, 143–145.

³⁴ *uyghur yerintä yaylaqar qan ata keltim, qırız oyli män, boyla qutluy yaryan män, qutluy baya tarqan ügä buyruqı män*. RAMSTEDT, i. m. 3.

³⁵ RADLOFF, W.: *Uigurische Sprachdenkmäler*, szerk. és kieg. S. G. Malov, Moskva – Lenin-grad 1928, (reprint Osnabrück 1972) 162.

³⁶ Terkhi W 6: *täjridä bolmiš el etmiš bilgä qanıim ičräki bodunı altmüš ič buyruq baši inanču baya tarqan*, TEKIN, „The Tariat”, 47.

³⁷ Terkhi W 6: *uluy buyruq toquz bolmiš* TEKIN, „The Tariat”, 47.

let-turkesztáni ujugurok között ezek a tisztségnévek másképp szerepelnek. A török nyelvű forráshelyeken csakis a *buyruq* olvasható, igaz eltérő funkciókban. A kínai források azonban külön választják a *buyruq* és a török nyelvű szövegben nem említett *buyruq-tutuq* fogalmait. A szöveg hely értelmezése mindazonáltal számos nehézséget hordoz magában; a szöveg tagolása ugyanis nem egyértelmű.³⁸

A kelet-turkesztáni ujugur források közül a számunkra legérdekesebb az a két ujugur feliratos cövek, melyek Qočo romjai közül származnak.³⁹ E feliratok mindegyike egy-egy buddhista kolostor alapítását és az abból fakadó karmikus előnyök továbbadását mondja el.⁴⁰ Egy évszázaddal az első ujugur kaganátus bukása után azt láthatjuk, hogy a qočoi ujugur királyságot *ügäk* és *buyruq*ok kormányozták. A két ujugur nyelvű szöveg egykorú, ugyanazon uralkodót és ugyanazt az *il ügäsit* emlegeti.⁴¹ Az egyik felirat szerint ugyanezt a címet viselte Qočo kormányzója, *alp tutuq ügä* is.⁴² Tudomásunk van a második felirat alapján egy *Siyir tarqan ügä* létéről is.⁴³ Ami a *buyruq* címet illeti, a második pálcáfelirat említést tesz a királyi székhelyéről. Kočo bujukját egyébként érdekes módon *ügä* címet viselő társai között látjuk felsoroltnak. A szövegben éppen az ő említése után látható egy szakadás, ami után egy közelebről meg nem határozott *ügä* említésével folytatódik a felsorolás.⁴⁴ Nem járhatunk tehát messze az igazságtól, ha e két cím megközelítő egyenrangúságát tételezzük fel a 10. századi ujugurságban. A szöveg 23. sorában megemlítődik még egy meghatározott funkció nélküli *Sabi(?) buyruq* is.⁴⁵ Ez után, a 24. sorban a belső udvartartás népét sorolják fel, az egykori *ič buyruq* címét az *ičräki orunčilar* váltotta fel.⁴⁶

³⁸ A teljes szöveg: *täyridä bolmis el etmis bilgä qanım ičräki bodunı altmıš ič buyruq başı inanču baya tarqan uluy buyruq toquz bolmis bilgä tay säjnün onı beš yüz başı küllüg onı öz inanču beš yüz başı ulu öz inanču uruğu yüz başı ulu uruğu*, TEKIN, „The Tariat”, 47.

³⁹ Kiadásukat ld.: MÜLLER, F. W. K.: „Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden”, *Abhandlungen der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse, Nr. 3*, Berlin 1915, 3–16 és 22–31. (Anhang). Az utóbbi feliratot, amely a kelet-turkesztáni ujugur állam igen bő archontológiai keresztmetszetét nyújtja, a 947. évre datálja.

⁴⁰ Az ujugur buddhizmus *buyan ävirmäk* néven említi ezt a szertartást, leírását ld., Tekin, S.: „Buyan evirmek” in *Reşit Rahmeti Arat için armağan*, Ankara 1966, 390–410. Az általunk idézendő szövegek két pontos párhuzamát közli TUGUŠEVA, L. JU., „Dva kolofona iz sobranija drevnjeugurskih rukopisej”, in *Tjurkologičeskij sbornik 1975*, Moskva 1978, 252–261.

⁴¹ (15) *il ügäsi isik ädgü tutuq il qaya*, MÜLLER, *i. m.* 10; illetve a másik feliraton: (17) *il ügäsi ata ügä il qaya*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴² (18) *xočo baliq bägi alp tutuq ügä*, MÜLLER, *i. m.* 11; és a másik felirat (6) *il ügäsi alp tutuq ügä quluy qočo ulusuy başlayur ärkän* MÜLLER, *i. m.* 22.

⁴³ (17) *siyir tarxan ügä qanmıš*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁴ (21–22) *qočo buyruqı il ärdäm ... ügä űngyur ärdäm ügä ögirdäci ädgü öglilär*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁵ MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁶ MÜLLER, *i. m.* 23.

A *buyruq* tisztségnév két ízben fordul elő W. Radloff által kiadott ujjur jogi dokumentumok közt (91. és 112.).⁴⁷ E dokumentumok közül a 91. egy-egy *buyruq* (*buyruq bägi*) kinevezéséhez kapcsolódóan sorol fel járandóságokat, míg a másikban egy peres ügy kapcsán merül fel egy *Sävik buyruq* neve.

Akad számos említése ujjur dzsátaka töredékeken is, de ezek a – szórványosan publikált – szövegek azon túl, hogy fordítások, nehezen azonosíthatók. Mind a civil dokumentumok, mind a buddhista szövegek legfőbb hibája, hogy csak nehezen, másodlagos úton datálhatók. A legtöbb esetben, még ha viselnek is évjelzést, az az egyszerű tizenkettes kínai állatkör. Ezen adatokat tehát legfeljebb, mint általános tendenciákat, és nem konkrét történelmi szituációk emlékeit tudjuk figyelembe venni. A kb. 10–14. sz. pontosságú időkor ugyanis ennél többet nem enged meg a történésznek.

A számunkra legfontosabb idegen nyelvű forrásanyag a kínai. A türk birodalom történetét bemutató kínai forrásanyag elemzése során érdekes megfigyelést tehetünk. A keleti és a nyugati türk birodalmak tisztségeit bemutató felsorolásból kimarad a *buyruq*.⁴⁸ A keleti türk kaganátus története kapcsán előforduló egyéni említései bizonyítják, hogy a cím létezett.⁴⁹ Adataink azonban csak egy személyre vonatkoznak. Arra a *Mei-lu ch'o* (= *buyruq čor?*) címet viselő főtisztviselőre, akit a Bilge kagán 727-ben

⁴⁷ RADLOFF, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 153–154, 208, ez utóbbi helyütt (112. dokumentum) az eredeti szöveg hiányzik.

⁴⁸ A Chou- shuból az alábbiakat tudjuk meg: „Als hohe Beamte hatten die T'u- küe Ye hu (Yabgu), danach Schê (Schad), danach T'ê- lê (Tegin), danach Sse- li- fa, danach T'u- t'un- fa und andere kleinere Beamte. Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Ämter) waren erblich.”, LIU MAU-TSAI: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost- Türken (T'u- küe)*, Wiesbaden 1958, 8–9. A Sui- shu az alábbiakat állítja: „An Beamten haben sie Ye- hu (Yabgu), unter ihm Schê (Schad), unter ihm den T'ê- lê (Tegin), unter ihm den Sse- li- fa, unter ihm den T'u- t'un- fa und andere, insgesamt 28 Klassen; alle sind erblich.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 41.). A Chiu T'ang-shu a keleti türkökről az alábbiakat közli: „Die Söhne und Brüder (des Khagan) werden T'ê- lê (=Tegin) genannt und alle diejenigen, die eine gesondere Horde führen und Soldaten befehligen, werden Schê (=Schad) genannt; ihre höchsten Beamten sind der K'ü-lü- tsch'o, danach der A-po, danach der Hie- li- fa, danach der T'u- t'un, danach der Sse- kin; sie alle bekleiden ihre Ämter durch Generationen, und ihre Anzahl war nicht festgelegt.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 132). A T'ang-shu másképp rögzíti ezt: „Derjenige, der in einer gesonderten Horde Truppen führte, hieß Schê (Schad); Söhne und Brüder (des Khagan) hießen T'ê- lê (=Tegin); die Großwürdenträger hießen Ye- hu (=Yabgu), K'ü-lü- tsch'o, A- po, Sse- hi- fa, T'u- t'un (=Tudun), Sse- kin, Yen- hung- ta, Hie- li- fa und Tayü; insgesamt gab es 28 Klassen, und alle Amtstitel waren erblich und ihre Anzahl nicht begrenzt.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 181.) A Chiu T'ang- shu így foglalja össze a nyugati türkök tisztségviselőit: „Comme officiers ils [ti. a nyugati türkök] ont les *che-hou* (jabgou), les *t'ele* (tegin) qui sont toujours pris parmi les fils ou les frères cadets ou les parents du kagan; ils ont en outre les officiers appelés *i- kin*, *k'iu- li-tch'ouo*, *yen-hong-ta*, *hie-li- fa*, *t'ou-t'oen* (toudoun), *se- kin*, etc; tous ont des charges héréditaires.” CHAVANNES, E.: *Documents sur les T'ou- kiüe occidentaux*, Sanktpeterburg 1903, 21. A T'ang- shu nyugati türkökről szóló fejezetében nincs ilyen összefoglalás.

⁴⁹ *Mei-lu ch'o* alakban, LIU MAU-TSAI, *i. m.* 178, 179, 228, 229, 260, 417, 420.

a kínai udvarba küldött, s aki később urának a halálos mérget adta, s ezért a halálos ágyán fekvő kagán kivégeztette. Ez a tisztségviselő azonban nem szerepel az orchoni feliratokon. Ez az első pillantásra magától értetődik: ugyan miért örökítenék meg a Bilge kagán emlékfeliratán gyilkosa emlékét? Másfelől azonban közel sem ennyire egyértelmű a helyzet. A feliratok ugyanis Elteris kagán (682–691) és a Bilge kagán (716–734) trónraléptekor valamint a Kül tegin temetésekor fennálló helyzetet tükrözik. Márpedig a Kül tegin halálakor a *Mei-lu ch'o* még bizalmi főembere volt a kagánnak.

A türk *Mei-lu ch'o* címe többé-kevésbé párhuzamba állítható egy ujjur főember *mei-lu tu-tu* címével. A *mei-lu* címet az első ujjur kaganátusban az a *Lo ta-kan* (*tarqan*) viselte, akit 765-ben a kaganátus „főminisztereként” és „nagy tábornokaként” emlegetett a Chiu T'ang-shu.⁵⁰ 790-ben a „főhercegi” címet viselő Ta-pi (Chiu T'ang-shu), illetve Ta-pei (Hsin T'ang-shu) *mei-lu* jelentette be az udvarnál *Chung-chen* kagán halálát és öccse tróra lépését.⁵¹ A 840, az első ujjur kaganátus felbomlása utánra vonatkozó forrásaink fenntartják a cím udvari ember értelmű említéseit. Az Öt Dinasztia korában a kínai források egyértelmű tanúsága szerint a *mei (mi)-lu tu-tu* főkamara, miniszter volt.⁵² A konkrét forráshelyek tanúsága a következő: 935-ben egy, az udvarba adót hozó *mei-lu tu-tu*, Ch'en Fu-hai kapott kínai kitüntetést.⁵³ Ugyanez a követjárás említ egy Hamilton szerint, *kül biruq* formában rekonstruálható tisztségviselőt (*ch'ü mi-lu*) is.⁵⁴

Ugyanakkor a *buyruq* előfordul néhány khotáni szövegben is. Az ezeken olvasható hangalak (*bīrūki* és *bīrūkā*) és jelentés ('chamberlain') adatával hozható párhuzamba.⁵⁵ *Ügä* és *buyruq* szerepel a Bailey által kiadott khotáni útijelentésben is, amely a kansoui türkök és ujjurok zavaros korszakát meséli el.⁵⁶

A mongolok közegben elterjedt *buyruq* címről a Mongolok Titkos Története ad felvilágosítást.

Kāšyārī adata, bár arab nyelvű, de török szerzőtől származik.

Munkánk összefoglalásaképpen az alábbiakat állíthatjuk. A *buyruq* tisztség az első, amely úgy tűnik fel forrásainkban mint tisztán az uralkodói környezetben elnyert hatalom, amely nem kötődött sem a karizmatikus klán tagságához, sem pedig a hagyományos törzsi arisztokrácia örökletes méltóságához. Nagy valószínűséggel türk birodalom

⁵⁰ MACKERRAS, C.: *The Uighur Empire. According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1972, 80, 82.

⁵¹ MACKERRAS, *i. m.* 100, 105.

⁵² HAMILTON, *i. m.* 150; PINKS, E: *Die Uiguren von Kan-chou in der früheren Sung-Zeit (960–1028)*, Wiesbaden 1968, 191.

⁵³ HAMILTON, *i. m.* 79.

⁵⁴ HAMILTON, *i. m.* 80.

⁵⁵ BAILEY, H. W.: „The Seven Princes” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12 (1947/8), 618 (60. sor); DOERFER, *i. m.* II. 363.

⁵⁶ BAILEY, H. W.: „A Khotanese Text Concerning the Turks in Kanou”, *Asia Major New Series* 1 (1949/50), 33.

keretei között alakult ki, s innen terjedt el távolabbra is. Egyszerre jelenthetett udvari méltóságot, illetve az uralkodó személyes képviselőjét. A tisztség fejlődése kétirányú volt. Udvari méltóságként találkozunk vele más, uralkodói rangot nem viselő méltóságok udvarában. Mint az uralkodó delegált képviselője hasonló szerepet töltött be az alávetett törzsek élén, mint amilyent a *šad* a nyugati türk kaganátusban. Ugyanakkor jól kimutatható tendencia, hogy az uralkodó család jelenlétét felváltja az uralkodó képviselője. Ebből a helyzetből fejlődött tovább a *buyruq* kormányzói jellege, amely jól kimutatható a kelet-turkesztáni ujugroknál, s nyilvánvalóan innen származik a najman uralkodó *buyruq qayan* címe is.

Kérdésünk volt még az is, hogy az ujugur kaganátus korától kezdve milyen viszonyban álltak egymással a *buyruq* és az *ügä* címek. A szudzsi feliraton ugyanis egyértelműen egy *ügä* alá rendelt *buyruq* emlékének megörökítését láthatjuk. Hasonló helyzetet láthatunk a valamivel több, mint egy évszázaddal későbbi pálcafelirat szövegében is. Ugyanakkor gondot jelent, hogy abban a korban, amikor a szudzsi felirat keletkezett, az ujugur birodalmában ezen kívül csak egyetlen, az *ügä* címet viselő méltósággal találkozunk. Ő a híres *el ügäsi*, az ujugur második dinasztia későbbi megalapítója. Így nem tudjuk pontosan meghatározni, mi lehetett az *ügä* és a *buyruq* egymáshoz való viszonya. Nagy valószínűséggel itt is egy, a két cím kiegyenlítődének irányába ható fejlődést kell feltételeznünk.

A *buyruq* tisztségnév kutatása azonban általános tanulsággal is járt. Azzal, hogy az ótörök tisztségevek kutatásában nem lehet az a célunk, hogy egy címhez egy kizárólagos funkciót társítsunk. Ehelyett, diakron vizsgálattal egy cím használatának változásait érdemes rögzítenünk, természetesen, ha vannak, akkor a lokális eltérések figyelembevétele is szükséges.

Mihály Dobrovits

BUYRUQ

Career of an Old Turkic Title

This paper deals with the career of the well-known Old Turkic title *buyruq*. The most plausible etymology for this word is the Turkic verb *buyur-* to command, even that this verb is not attested by the Old Turkic sources. The meaning of *buyruq* is so 'commanded (by the Khagan) to do something.' The Chinese equivalent of this title is *mei-lu*, or *mei-lu tu-tu* (**buyruq-tutuq*). Mahmud al-Kashghari recorded it in the form of *bīruq*, and translated it to Arabic as 'chamberlain'. The *buyruq* was not a part of the traditional tribal aristocracy. From the examples shown in the paper it will be clear that each *buyruq* had an occasional duty according to the Khagan's actual commands, which no traditional and permanent place in the Turkic hierarchy. Some *buyruq* were also present in the courts of the mighty aristocrats or venerable ladies of the Empire. From the Uighur period on, we can see the *uluy uyrug* who had the duty of the governor of a tribe and the *ič buyruq* who were in court service.